

Tenczer Tamás

A halál mint társadalmi probléma

Együtt élni a halál gondolatával, baljóslatú, borzongató szavak. Végigfut az ember hátán a hideg. A babonásabbak talán még titokban keresztet is vetnek. Pedig amióta élet létezik a Földön, a halál természetes velejárója a létnek. Velejárója, az élet lezárása, egy új élet kezdete. Vallástól, filozófiától, szemléletmódtól függően mindenki másként értelmezi a fogalmat. De minden egyes halálértelmezés egyben az élethez való viszonyulásról is árulkodik. Epikurosz óta számosan megfogalmazták, hogy a halál nincsen jelen az életünkben, és amikor elérkezik, már mi vagyunk távol. *Ho thanatosz méden prosz hémasz*. A halál nem tartozik ránk. Wittgenstein ezt úgy határozta meg, hogy a halál nem tartozik az élet tényei közé. Tetszetős gondolat, a növény- és állatvilágban történő értelmezése nem is tűnik számomra idegennek. Figyelmen kívül hagyja azonban azt az apró különbséget, hogy az ember gondolkodó lény, és tudatában van időben véges lehetőségeinek. Ez akkor is igaz, ha gyakran megkérdőjelezhető a rendelkezésre álló idő felhasználásának tudatossága.

A halál nagyon is szerves részét képezi életünknek. A mulandóság ténye átszövi mindennapjainkat. A lélek mélyén lappangó halálöszön – mint ál-doztatára leső mérgespók – árgus szemekkel figyel a létünk botladozásait, és állandó elnyeléssel fenyeget. Szerb Antal írja az Utas és holdvilágban:

„Ma bort iszom, holnap nem lesz. A bor elfogyott, elfogyott a titokzatos nedv ott belül, ami reggelenként felébreszti az embert, és abba az illúzióba ringatja, hogy érdemes felkelnie. És abban a mértékben, amint a bor elfogyott, emelkedett alulról a sötét tenger, a tengerszem, amely mélységeiben az óceánnal függ össze, a Másik Vágy, az élettel ellenkező és az életnél hatalmasabb.”

Az egyik oldalon a freudi halálöszön, a másikon a tudomány fáradhatatlan törekvése az emberi élet meghosszabbítása érdekében. Az immanens és transzcendens létet elválasztó határkö áthelyezésének lehetőségét a középkor óta lázasan keresték. Az alkimisták szent meggyőződéssel kutatták az örök élet titkát, a halhatatlanság elixírjét.

Paradox helyzet, hogy a régebbi korok embere, aki szinte védtelenül állt a halállal szemben, nem volt annyira kiszolgáltatva a halál gondolatának. A halál sokkal természetesebb módon volt jelen a hétköznapi életben.

A létért folytatott küzdelem különösen nehéz időszakaiban számunkra kegyetlennek tűnő rituálék formájában épült be a halál a közösség életébe. A Narajama-hegy balladája vagy az európai bűdös barlangok történetei mind a fennmaradásért vívott kíméletlen harcra szólnak. A gyengéknek, tehetetleneknek nem jutott falat, s a közösség életéért választott egyéni halál szinte erkölcsi kötelesség volt. Az élettel szemben gyakori vád annak igazságtalan volta. Mérhetetlen gazdagság és elképesztő nyomor. Dőzsölés és nélkülözés. Mindaddig, amíg megérkezik Ő, a Nagy Igazságosztó, a társadalmi egyenlőség rettenthetetlen bajnoka. Huizinga írja: „a haláltánc egyrészt a földi dolgok mulandó és hívságos voltára figyelmezteti az embereket, másrészt pedig a társadalmi egyenlőséget hirdeti, úgy ahogy a középkori ember felfogta azt. A halál egyenlővé teszi a különböző rangokat, a különböző hivatásokat.” Igazsága vagy, mégis, a halál ebben a megközelítésben számomra társadalmi rendszerszervező erőként jelenik meg. Alkalmas arra, hogy a meglévő társadalmi igazságtalanságokat magyarázza, reményt és vigaszt nyújtson a szenvedőknek, a túlvilági lét boldogságának ígéretével. Minden közösség, minden vallás kitermelte magából azokat az „összekötőket”, akik biztosítják a kapcsolatot a transzcendens világgal, illetve akik „halál-ügyben” illetékesek. Varázslók és táltosok, papok és szerzetesek sokáig a túlvilági „ismeretek” mellett a tudományos tapasztalatokat is szent titokként őrizték, biztosítván maguk számára a világkép formálásának lehetőségét. Az indiai kaszt-rendszer fennmaradását segítő reinkarnáció-tan funkcióját tekintve hasonlítható a középkori „földi lét = siralomvölgy” gondolkodásmódhoz. Az életet nem önmaga egészségéért és teljességéért éli az ember, hanem egy majdan bekövetkező tökéletesség érdekében. A keleti filozófiában a pillanatnyi rossz körülmények okai lehetnek az előző életben történt hibák is, de egy következő megtestesülés, egy új születés jó magaviselet esetén javulást hozhat. A keleti kultúra embere közel sem várja annyira rettegetve a halált, mint egy hithű keresztény. Mára ugyan a háttérbe került a pokolrakerüléssel való riogatás, de a középkorban bizony a kondérban rotyogás a túlvilági élet reális alternatívájaként vacogtatta az egyszerű halandót. Napjainkban, amikor megpróbálunk választ találni a halálfélelem okaira, rendszerint három tényezővel találjuk szemben magunkat:

- a fájdalomtól való félelem,
- a magánytól való félelem,
- a bizonytalanságtól való félelem.

A három összetevő közül minden bizonnyal a fájdalom az, amelytől a szenvedőt leginkább meg lehet szabadítani. Enyhet adó szerként kezdetben a morfiumot és annak származékait alkalmazták, majd a gyógyszeripar kitermelte azokat a tablettákat, amelyek minimálisra csökkentik a fájdalmat. Korunk egyik kulcsszavává vált az elidegenedés fogalma. A környezettel természetes szimbiózisban élő *homo sapiens* kiveszőben lévő emberfajta lett. A modern civilizáció városi embere lakótelepek toronyházaiba zárkózik, és olykor-olykor egy-egy kirándulás erejéig merészkedik ki a természetbe. Abba a környezetbe, amellyel lassan minden kapcsolatát elveszti. A természeti értékeket maximálisan igyekszik kihasználni, arra azonban már nem jut ideje, hogy a környezetében lejátszódó folyamatokat – és ezek közé a halál is

besorolandó – figyelje. A halállal kapcsolatos tudatlanságából fakadó bizonytalansága pedig kétségtelenül színes fantáziájában újabb és újabb rémtörténeteket, kegyetlenebbnél kegyetlenebb halálnemeket produkál, tovább indukálva a retteget. Sok szó esik arról, hogy meg lehet-e osztani a haldoklóval az utolsó óráit, perceit, vagy mindenkinek egymagában kell megbirkóznia a bekövetkező véggel. Az elmúlt korok szokásai megadták a lehetőséget a haldoklónak, hogy otthon, családi körben végezze be életét. Utolsó pillanatig megszokott környezetben lélegzett, a szerető-résztvevő arcok együttérzést sugárzó biztonságában. Ma viszont az emberek legnagyobb része kórházban fejezi be az életét, és szerencsésnek mondható az, akinek a szemét valamelyik hozzátartozója zárja le. A többségnek a legkülönbébb beállítottságú kórtermi társak és a jó esetben hivatástudattal rendelkező, korrekt el látást nyújtó kórházi személyzet jelenti az utolsó perceit. Régen a gyerekeket is odaengedték a haldokló ágyához, s ez a találkozás a betegnek jóleső megnyugvást, az izgó-mozgó gyerek számára pedig természetes tudást jelentett. Annak, hogy a fiatalok előtt ma ismeretlen marad ez az élmény, az a következménye, hogy misztikus halálkép alakul ki bennük.

A sivár kórtermi halál ellen próbál meg tenni az a kezdeményezés, amely úgynevezett hospice-házak létrehozásával újra meg kívánja adni a halál méltóságát. A hipokrita módon csak elfekvőként emlegetett osztályok helyett olyan intézményeket hoznak létre, ahová a beteg kifejezetten azért költözik be, hogy nyugodt körülmények között, orvosi felügyelet mellett fejezze be életét. Ugyanakkor az utolsó percre is megvan a személyes tere, ahol zavartalanul élhet, vendégeket fogadhat.

Az orvostudomány technikai fejlődése tovább bonyolította a halál kérdését övező zűrzavaros állapotokat. A medicina képviselői képessé váltak arra, hogy gépek segítségével szinte minden élettani funkciót helyettesíteni tudjanak. Masinák révén élet és halál mezsgyéjének korlátlan urává váltak. Azon a bizonyos senki földjén, vagyis a szív működés megszűnésével beálló klinikai halál állapotában percekig bolyonghat az ember, és arra is van esélye, hogy az elégtelen oxigénellátásból adódó agykárosodást elkerülje. Ma már könyvtárnyi irodalma van annak az élménygyűjteménynek, amely a „szűrületi zónából” visszatértek szubjektív tapasztalatait igyekszik összegezni. A gyógyíthatatlan, ugyanakkor nagy fájdalommal járó és/vagy jelentős anyagi eszközöket felemésztő kezelést igénylő betegségek kapcsán számos kérdés merülhet fel, ezek közül az egyik legfontosabb az embereknek a halálhoz való jogát feszegeti. A probléma általános emberi értelemben is súlyos vitákat vált ki, tudniillik hogy van-e joga az embernek rendelkezni saját életéről és – ezzel együtt – haláláról felett. Elmetszheti-e önmagát azt a bizonyos fonalat?

A legtöbb vallás a maga istenének kezébe helyezi az élet és a halál feletti ítélkezés jogát. Ebből a jogból földi halandó nem részesülhet. Mindenkinek viselnie kell a rá kimért sorsot, ha elérkezik az idő, méltósággal kell fogadnia a halált. Senecától szokták idézni a következő mondást: „Ó, mily nyomorúság nem tudni meghalni!” A görögök, különösen a sztoicizmus hívei azonban jogot formáltak a halál megválasztásának idejére és módjára is. Jelesebb képviselőik előszeretettel itták ki méregpoharukat barátaik népes társaságában.

A katolikus vallás azonban olyannyira ellenezte – és ma is ellenzi – az öngyilkosságot, hogy aki eldobta magától az életet, attól a végtisztesség megadását is megtagadta. A halál mint lehetséges megoldási mód gyógyíthatatlan betegség esetén, mind a betegnek, mind az orvosnak súlyos dilemmákat okoz. A beteg szempontjából megkérdőjelezik, hogy belátó képessége teljes birtokában van-e a döntés pillanatában. Az orvosnak pedig sokszor hippokrateszi esküjét dörgölik az orra alá, amelyben megfogadta, hogy mindent elkövet a beteg gyógyulása érdekében. Az euthanázia, vagyis a jó vagy kegyes halál körüli polémia az orvostársadalom egyik legfontosabb etikai problémája, de mindenkit érintő és számos gyakorlati – például jogi – területet átszelő volta miatt heves indulatokat vált ki a társadalom minden rétegében. Sokan hajlanak – még az aktív formát elutasítók közül is – arra, hogy konkrét és indokolt esetben a gép kikapcsolása nem jelenti az orvosi eskü megszegését.

Mint az emberi élet különböző szakaszaiban bekövetkező más eseményeknek, a halálnak is kialakultak a maga rítusai. Az idők folyamán a lélek további sorsáról születhettek eltérő elképzelések, a halott nagyon is valós teste azonban szükségképpen megoldást követelt. Az őskor embere még a barlangban égő tűz köré temette az elhunytakat, hogy azok ilyen módon is együtt maradjanak a közösséggel. Korábban már idéztem Huizingát, aki szerint a halál egyenlővé teszi a különböző rangokat, hivatásokat. A mód azonban, ahogyan átér valaki a másik partra, nagyon is megtartja a korábbi lét különbségeit. Egyeseknek piramisokat építettek, mások meszesgödörben végezték. Volt, akinek megható nekrológ jutott, megint másokat szó nélkül földeltek el. A temetés rítusa mára kegyeletlen – hogy ne mondjam, kegyetlen – módon levezényelt szolgáltatássá változott. A kegyeleti piacon éppen olyan „gyilkos verseny” zajlik, mint a gazdaság bármely másik ágazatában.

Szex és halál

Yeats szerint a gondolkodó elme érdeklődését két téma keltheti fel: a szex és a halál. A szexualitás nagyon is emberi kérdéskörét a konzervatív szemléletmód a hatvanas évekig szinte teljesen kizárta a közgondolkodásból. Az azóta bekövetkezett változások miatt kis túlzással azt mondhatjuk, hogy ma már alig tudunk úgy mozdulni a világban, hogy a bizsergető érzékiségtől a nyers testiségig ne botlanánk a szexualitás valamelyik megnyilvánulási formájába. Többek véleménye szerint ezzel egy időben az emberek tudatában a halál veszi át azt a tabu-szerepet, amelyet eddig a szex képviselt. A halál lett az, amiről nem beszélünk, amiről nem veszünk tudomást. A média ugyan lépten-nyomon háborúban elpusztult százczekről, természeti katasztrófák és közlekedési balesetek során életüket vesztett százakról és ezekről tájékoztat, az emberek mégis úgy kezelik a műholdak segítségével érkező híreket, mint ha azok valójában egy másik bolygóról tudósítanának. A szexualitás megjelenése a tömegkultúrában nem jelenti feltétlenül a szexuális kultúra meglétét is. Számtalan vizsgálat és felmérés zárult azzal a sajnálatos ténnyel, hogy a megkérdezetteknek gyakran az alapvető szexuális ismeretek sincsenek meg. Az olyan jelenségek esetén pedig, mint az AIDS – ahol egyfelől egy oldódó

tabu (szex) vívja utóvédharcait, másfelől egy izmosodó tabu (halál) sűríti a homályt – a két téma összekapcsolódva jelenik meg. A részben megalapozott félelmek által hordozott esetleges pánikhangulat kiszámíthatatlan következményekkel járhat. Annál is inkább, mert jelenleg a tudomány tehetetlenül áll az AIDS-vírussal szemben. A vizsgálat során kimutatott szeropozitív eredmény egyben a halállal kötött jegyességet is hordozza. Ráadásul bizonytalan időtartamú ez a jegyesség, mert minden vírushordozó potenciális áldozat, de nem mindenki válik azonnal beteggé. Elég azonban a szervezetben lappangó vírus tudata is ahhoz, hogy a félelem „megegye” a lelket. (A fassbinderi filmcím plagizálása nagyon plasztikusan érzékelteti a folyamatot.)

Az AIDS egyik legborzalmasabb velejárója, hogy hosszú ideig tünetmentes. Az ellenszer ugyan még ismeretlen, a kezdeti felismerés azonban lehetőséget nyújthat a lappangási szakasz időtartamának meghosszabbítására. Ha az AIDS-től való félelem úgy hatol be az emberek tudatába, hogy mellette nem lesznek ismerteik a terjedési módról, a valós védekezési lehetőségekről, akkor a bizonytalanság a társadalmi kapcsolatrendszer legkülönbözőbb pontjait fogja megmételyezni. Már most is olvashatók olyan beszámolók, amelyekben az AIDS-fertőzött emberek az ellenük alaptalanul alkalmazott diszkriminatív intézkedések okozta kálváriájukat mondják el. A kirekesztő, stigmatizáló attitűd rendkívül veszélyes védekező mechanizmusok működtetésére ösztönözheti az érintetteket.

A korábbi századok fertőző, járványos betegségeinek – lepra, pestis, kólera stb. – áldozataival szemben megvan az a lehetőségük, hogy titokban tartsák betegségüket, sőt, hogy ne is szerezzenek tudomást róla, ha nem akarnak. Ha a legveszélyeztetettebb csoportok – homoszexuális férfiak, narkománok, prostituáltak – azt látják, hogy betegségük felfedésével végleg kizárják magukat az őket amúgy is nehezen eltűrő társadalom soraiból, akkor végképp nincs semmi motivációjuk arra, hogy foglalkozzanak a kérdéssel. Ha pedig már fertőzöttek, addigi életvitelüket folytatva mélyen hallgatnak majd a bennük lappangó titokról.

Franz Kafkát sohasem vérbő hedonizmusának vagy lehenyerlően optimista világszemléletének okán szokták idézni. Az alábbi gondolat sem a beteljesülő testi szerelem himnusza, s talán csak saját sikertelenségét, csalódottságát próbálta meg naplójában megörökíteni: „A coitus az együttlét boldogságának büntetése.” Amikor e gondolatot papírra vetette, nem sejtette, hogy kesernyés melankóliája nem egészen egy évszázad múltán brutális valósággá válik. A borúlátó statisztikai előrejelzések alapján az ezredfordulóra a „végzetes szerelem” mindenkit izgató tartalma egyetlen hideg szóvá silányul: AIDS.

Egyes amerikai államokban már most kötelező házasságkötéskor benyújtani – egyéb igazolások mellett – az AIDS-szűrés eredményéről tájékoztató leletet. Eljöhét az idő, amikor a partnerek között az első, mindent eláruló érintést vagy vággyal teli csókot a legfrissebb AIDS-leletek kölcsönös cseréje és alapos tanulmányozása előzi meg. *Edite, bibite, post mortem nulla voluptas* – egyetek, igyatok, a halál után nincs több élvezet. Na de addig? Sokan máris összefüggésbe hozzák a Nyugaton egyre divatosabb fitness és testépítő

programok terjedését az AIDS-től való félelemmel. Új aszkézis van születőben.

Irodalom

Philippe Ariès: Gyermek, család, halál. Gondolat, 1987.

Léderer Pál (szerk.): Az AIDS-gondolkodás. T-Twins, 1994.

Losonczy Ágnes: Ártó-védő társadalom. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.

Polcz Alaine: A halál iskolája. Magvető, 1989.

Hancock, G. – Carim., E: Az AIDS társadalmi háttérrel. Gondolat, 1987.

Arthur Schopenhauer: Szerelem, élet, halál. Göncöl Kiadó. é. n.

Maurice North: The Outer Fringe of Sex. The Odyssey Press, London, 1981.

Juszt László - Zeley László (szerk.): A halál egészen más...? Medicina, 1981.